

TÜRK DÜNYASININ PETROL VE DOĞAL GAZ ZENGİNLİĞİ

Salih AYNURAL*
Abdulkayyum KESİCİ**

ÖZET

Bu çalışmada, geniş Türk Dünyası coğrafyasında sadece petrol ve doğal gaz zengini olan Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmede, Türk Dünyası'nın petrol ve doğal gaz potansiyelinin önemli derecelere ulaştığı ancak bu potansiyelden Türklerin oldukça az yararlandıkları ortaya çıkmıştır.

Anahtar kelimeler : Türk Dünyası, Petrol ve Doğal Gaz Rezervleri, Üretim, Tüketim, Boru Hatları

ABSTRACT

In the frame of this paper only the oil and gas rich Turkish Republics and Communities have been studied. It is clearly understood that the Turkish World has an important amount of oil and gas reserves, but actually Turkish people can make use of it only to a very limited degree.

Key Words: Turkish World, Oil and Natural Gas Reserves, Production, Consumption, Pipelines

GİRİŞ

Bugün bağımsızlıklarına kavuşmuş Türk Cumhuriyetleri ile hala işgal altında tutulan Türk topluluklarının yaşadığı coğrafya 10 milyon km²'yi geçmektedir. Bu geniş coğrafya da en az 200 milyon Türk varlığını sürdürmektedir.

Asırlarca Türklere vatan olan bu topraklarda yeraltı zenginlikleri hiç de küçümsenmeyecek boyutlardadır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra önemi gittikçe artan petrol ve 20. yüzyılın sonlarından itibaren kullanımı oldukça yaygınlaşan doğal gaz bakımından Türk Dünyası hayli zenginliğe sahiptir. Maalesef bu zenginliğe rağmen, günümüzün en kritik enerji kaynaklarından Türkler yeterince faydalanmamaktadır. Türk Dünya'sının kaynaklarını daha çok Fars, Arap, Çin ve Ruslar ile bunları kontrol altında tutan ABD ve İngiltere kullanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bir kısım Türkler bağımsızlıklarına kavuşmuş Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi Türk Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bu cumhuriyetlerden Kırgızistan hariç, diğer cumhuriyetlerin petrol ve doğal gaz bakımından belirli ölçülerde zenginliğe sahip oldukları görülür. Ancak doğal gaz ve petrol bakımından zenginlik daha çok işgal altında bulunan Türk Bölgeleri'ndedir. Nitekim Rusya Federasyonu'nun Batı Sibirya'da bulunan Tümen Oblastı, Çin'in Doğu Türkistan, Irak'ın Kerkük ve İran'ın çeşitli Türk boylarının yaşadığı bölgeleri en güzel örneklerdir.

Hazar Bölgesi'nin tamamına yakını kadimi Türk Bölgesi'dir. Bugün Hazar Havzası ikinci Basra Körfezi olarak nitelendirilmektedir. Ancak, bu çalışmada Hazar Bölgesi'ndeki ülkeler tek tek ele alındığı için ayrıca, Hazar Bölgesi doğal gaz ve petrolüne atıfta bulunulmamıştır.

Biz bu makalemizde söz konusu olan bölgelerdeki petrol ve doğal gaz potansiyelini ortaya koyarak, ne kadar önemli bir coğrafyada yer aldığımızı vurgulamaya çalışacağız.

* Prof. Dr., GYTE Türk Dünyası Bilimsel ve Teknolojik İşbirliği Merkezi Başkanı

** Yrd. Doç. Dr., GYTE, İşletme Fakültesi, Strateji Bilimi Bölümü

1. Dünya Enerji Tüketiminde Petrol ve Doğal Gazın Yeri

Dünya enerji üretimine baktığımızda fosil kaynakların büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Gelecekte de fosil kaynakların bu önemini koruyacağı kabul edilmektedir. Nitekim, 2020 yılında enerji üretiminde fosil kaynakların %88.5'lik bir paya sahip olacağı tahmin edilmektedir. Enerji kaynakları tüketiminde petrol ve doğal gazın payları 2000 yılı itibari ile %38.9 ve %21.7'dir. 2020 yılında bu oranların %37.9 ve %28.5 olacağı öngörülmektedir. ¹

Kısacası dünya enerji tüketiminde petrol ve doğal gazın payı en az %60 civarlarında olacak şekilde devam edecektir. Bu oran, petrol ve doğal gazın ne kadar stratejik bir öneme sahip olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

Bu kritik enerji kaynaklarının dünya ülkeleri açısından tüketim ve üretimlerinin ortaya konması, genel değerlendirmeler açısından oldukça yararlı olacaktır.

Tablo I
Dünya Ham Petrol Üretiminde İlk On Ülke
(1992-2001 ortalaması)
Yıllık Ortalama Üretim

Ülkeler	(milyon varil / gün)	%
Suudi Arabistan	8.2	12.7
ABD	6.4	9.9
Rusya	6.3	9.9
İran	3.6	5.6
Çin	3.1	4.8
Meksika	2.8	4.4
Norveç	2.8	4.4
Venezuela	2.8	4.4
BAE	2.7	4.2
İngiltere	2.3	3.6

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Görüldüğü gibi sadece tablo I de yer alan 10 ülke dünya petrol üretiminin %64'üne yakın bir kısmını üretmektedir. Bu üretimde Suudi Arabistan başı çekmekte, arkasından ABD ve Rusya Federasyonu gelmektedir. İran'da 5.6'lık payla 4. sırada yer almaktadır

Tablo II
Dünya Ham Petrol Tüketiminde İlk On Ülke
(1992-2001 ortalaması)
Yıllık Ortalama Tüketim

Ülkeler	(milyon varil / gün)	%
ABD	18.5	25.6
Japonya	5.6	7.7
Çin	3.8	5.2
Rusya	3.0	4.1
Almanya	2.9	4.0
G.Kore	2.0	2.7
Fransa	1.9	2.6
İtalya	1.9	2.6
Kanada	1.8	2.5
İngiltere	1.8	2.5

Kaynak: Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Tablodan da müşahede edildiği gibi dünya petrol tüketiminin %25.6'sı sadece ABD'ye aittir. ABD'yi %7.7 ve %5.2'lik paylarla Japonya ve Çin takip etmektedir. Çin son on yılda petrol tüketimini iki katından daha fazlaya çıkarmış ve dünya enerji piyasasında önemli bir ülke konumuna gelmiştir. ABD'nin neden dünya petrol ve doğal gaz bölgelerini kontrol altına almak istediği tüketimine bakılarak kolayca anlaşılmaktadır. Tablo II' de yer alan on ülke 1992-2001 yılları ortalamasına göre dünya petrolünün %59.5'ini tüketmektedir. ABD dünya nüfusunun yaklaşık %4'ünü teşkil etmesine rağmen dünya petrolünün %25.6'sını, doğal gazın %27.1'ini tek başına tüketmektedir. Yani dünya petrol ve doğal gaz üretiminde bir dengesizlik olduğu gibi tüketiminde de büyük bir dengesizlik görülmektedir.

¹ U.S. Energy Information Administration, International Energy Outlook 2000.

Tablo III

Dünya Doğal Gaz Üretiminde İlk On Ülke

(1992-2001 ortalaması)

Yıllık Ortalama Üretim

Ülkeler	Trilyon Kübik Feet (tcf)	%
Rusya	21.1	25.8
ABD	18.7	22.9
Kanada	5.7	6.9
İngiltere	3.0	3.6
Hollanda	2.9	3.5
Cezayir	2.4	2.9
Endonezya	2.2	2.7
Özbekistan	1.8	2.2
İran	1.5	1.8
Suudi Arabistan	1.5	1.8

Kaynak : <http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24.htm /17.2.2004>

Dünya doğal gazının neredeyse yarısını ABD ile Rusya Federasyonu üretmektedir. Ancak bu rakamlar sizi yanıltmamalıdır. Rezerv bakımından İran, Rusya'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Fakat bu rezervleri üretim aşamasına getirmek hususunda bazı sıkıntıları vardır. Bu sıkıntılarını aştığında üretimde çok üst sıralara çıkacağı aşikardır. Aynı şekilde Türkmenistan'da da hayli zengin doğal gaz kaynakları olmasına rağmen ileride açıklanacak olan nedenlerle üretimi sınırlı kalmaktadır.

Dünya doğal gazının 1992-2001 yılları ortalamasına göre ilk on ülke %76.1'ini üretmektedir. ² Bu oran, dikkat edilirse hayli yüksek bir orandır.

² <http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24.html/17.02.2004>

Tablo IV

Dünya Doğal Gaz Tüketiminde İlk On Ülke

(1992-2001 ortalaması)

Yıllık Ortalama Üretim (tcf)

Ülkeler		%
ABD	22.1	27.1
Rusya	14.7	18.0
Almanya	3.1	3.8
Ukrayna	3.0	3.7
İngiltere	2.9	3.6
Kanada	2.9	3.6
Japonya	2.4	2.9
İtalya	2.1	2.6
Hollanda	1.7	2.0
İran	1.6	1.9

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Tablo IV'de görüldüğü gibi dünya doğal gaz tüketiminin %27.1'ini sadece ABD tüketmektedir. Dikkat edilirse petrol tüketim oranı da bu civarlardadır. ABD ve Rusya'nın doğal gaz tüketim toplamları %45.1'i bulmaktadır. Kısacası dünya doğal gazının yarısına yakını sadece iki ülke tarafından tüketilmektedir. 1992-2001 yılları ortalamasına göre ilk on ülkenin tükettiği gaz miktarı ise dünya tüketiminin %69.2'sini teşkil etmektedir.

Hem petrol hem de doğal gazı üretim ve tüketim açısından ele alırsak ilk on ülkenin büyük payı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç, dünya enerji kaynaklarının tüketim ve üretim bakımından hiç de adil dağılmadığının en önemli göstergesidir.

2. Türk Cumhuriyetlerinde Petrol ve Doğal Gaz

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri içerisinde petrol ve doğal gaz bakımından zengin olan ülkeler Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dır. Türkiye ve Kırgızistan hem rezerv hem de üretim bakımından bu ülkelere göre oldukça düşük oranlara sahiptir. Nitekim, Türkiye'de yıllık petrol üretimi ortalama 3-4 milyon ton civarındadır. Bu rakam yaklaşık tüketilen petrolün %12'sidir. Doğal gazın ise neredeyse tamamı ithal edilmektedir.³ Ancak şu da bir gerçektir ki, Türkiye'de henüz hem karada hem de denizde yeterli düzeyde petrol aramaları yapılmamıştır. Özellikle Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesi'nde petrol varlığı bilinmektedir. Buna karşın yeterli düzeyde arama yapılmadığı için tam kapasitenin ne olduğu müphemdir.

2.1. Azerbaycan

Azerbaycan petrol yatakları, dünyaca bilinen en eski petrol yataklarından birisidir. Dolayısıyla, Rusların Azerbaycan'ı bir enerji üssü olarak görmeleri ve Sovyetler Birliği döneminde de Birliğin petrol üretiminin büyük ölçüde Azerbaycan'dan temin edilmesi boşuna değildir. Daha 1924'te Bakü civarında tahta bir platform üzerinde ilk kıyıdan uzak (offshore) petrol araması gerçekleştirilmiştir. Hazar petrollerinin doğum yeri olarak kabul edilen Azerbaycan'da ticari amaçlı petrol üretimi 19. yüzyılın son dönemlerinde başlamıştır. Nitekim 1900'lerde Azerbaycan dünyanın en fazla petrol çıkarılan coğrafyası olmuştur.⁴

Petrol ve doğal gaz Azerbaycan için hayati önem taşımaktadır. Bugün Azerbaycan ihracatının yaklaşık %70'ini petrol ve petrol ürünleri oluşturmaktadır. Aynı şekilde bütçe gelirlerinin de yaklaşık %50'sini petrolle ilişkili gelirler meydana getirmektedir.⁵

Azerbaycan'ın günlük petrol üretimi 2002 rakamına göre 318 bin varildir. Bu rakam bugün için çok yüksek olmamakla birlikte uzmanlar yakın gelecekte bu rakamın birkaç katına çıkacağını tahmin

³ Necdet Pamir, "Avrasya Boru hatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye", <http://www.ir.metu.edu.tr/conf2002/papers/pamir.pdf> s.6

⁴ Igor Efimoff, "The Oil and gas resource base of the caspian region", Journal of Petroleum Science and Engineering, nr. 28, s.157

⁵ <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/azerbjan.html>

etmektedirler. Nitekim 2005'de petrol üretiminin günlük 345 bin, 2010'da ise 1.28 milyon varile çıkacağı ifade edilmektedir.⁶ Şayet bu öngörüler gerçekleşirse, Azerbaycan beş altı yıl sonra muazzam bir gelire sahip olacak demektir. Bunun sonucunda Azerbaycan'ın refah seviyesinde önemli iyileşmeler meydana gelecektir. Azerbaycan aynı zamanda Türkiye'nin bugünkü petrol tüketiminin yaklaşık 1,5 katına yakın bir miktarı ihraç etme potansiyeline sahip olacaktır.

Azerbaycan doğal gaz bakımından da zengin bir ülke sayılır. Azerbaycan'ın ispatlanmış doğal gaz rezervleri yaklaşık 30 tcf'tir. 1999'da 5.6 milyar m³ gaz üretimi olmuş, buna mukabil aynı miktarda gaz tüketimi gerçekleşmiştir. 2000 yılında ise gaz üretimi 6.3 milyar m³ gaz tüketimi ise 5.9 milyar m³'e yükselmiş ve 0.4 milyar m³ doğal gaz ihraç etme imkanı doğmuştur. Özellikle 1999'da Şah Denizi'nde bulunan yeni zengin doğal gaz rezervleri nedeniyle doğal gaz üretiminin kısa zamanda büyük artışlara sahne olacağı tahmin edilmektedir. Tahminlere göre 2010 yılında üretim 12.4 milyar m³'e, 2020'de ise 28.9 milyar m³'e yükselecektir. Kısacası yakında Azerbaycan hem petrol hem de doğal gaz ihraç edebilen bir ülke konumuna gelecektir.

Azerbaycan'ın petrolünü ihraç edebileceği iki petrol boru hattı mevcuttur. Bu hatlardan birincisi Azeri petrolünü Rusya'nın Karadeniz limanına taşıyan Bakü-Novorossisk boru hattıdır. İkincisi ise, Bakü-Supsa boru hattıdır. Bu hat da yine Azeri erken petrolünü Gürcistan'ın Karadeniz limanına taşıyan hattır. Ancak günlük bir milyon varil kapasiteli Bakü-Tiflis- Ceyhan hattı 2005 yılında tamamlandığında, Azerbaycan sahip olduğu petrolü dünya piyasaları ölçeğinde satma imkanına kavuşacaktır.

Azerbaycan'ın Hazar Bölgesi'nde yer alan Şah Denizinde tespit edilen doğal gaz dünya'da son 20 yılda keşfedilen en büyük gaz rezervidir. Bu bölgede yaklaşık 14 tcf (396 milyar m³)⁷ doğal gazın olduğu tahmin edilmektedir.⁸

⁶ <http://www.yapiworld.com/ozel/hazar.htm>, 25.03.2004

⁷ 1 m³, 35.3 kübik feetdir.

⁸ adı geçen internet (agi)

Tablo V

Azerbaycan'da Petrol Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(bin varil/gün)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	213	200	184	175	176	173	230	276	280	301
Tüketim	203	194	187	179	134	129	146	149	137	140

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Bağımsızlığına kavuştuktan sonra Azerbaycan'da petrol üretiminde ve tüketiminde bir düşme söz konusu olmuştur. Ancak 1998'den itibaren petrol üretiminde artış başlamış ve bu artış istikrarlı bir şekilde devam etmektedir.

Tablo VI

Azerbaycan'da Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(tcf)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	0.28	0.24	0.23	0.23	0.24	0.21	0.20	0.21	0.20	0.20
Tüketim	0.52	0.39	0.33	0.32	0.33	0.32	0.20	0.21	0.20	0.24

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001 Ve

<http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24. html>

Azerbaycan 1998 yılına kadar gaz tüketimi üretiminden fazla olan bir ülke profili çizmekteydi. Ancak 1998'den sonra üretimi tüketimine yeterli ülke görüntüsü vermeye başladı. Ancak bu yeterlilik üretim artışından daha çok tüketimdeki azalmadan kaynaklanmaktadır.⁹

2.2. Kazakistan

Kazakistan, bugünkü bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında petrol ve doğal gaz bakımından en zengin ülkelerin başında gelmektedir. Bu nedenle dev dünya petrol ve doğal gaz şirketlerinin oldukça ilgisini çekmektedir. Bir çok şirket Kazakistan'da yatırım yapabilmek ve ortaklık kurabilmek için kıyasıya mücadele etmektedirler.

⁹ Doğal gaz ve petrol üretim ve tüketim rakamlarında bazı kaynaklara göre ufak farklılıklar olabilmektedir.

Kazakistan'ın petrol endüstrisi gün geçtikçe gelişmektedir. Devlet bütçe gelirlerinin yaklaşık %55'i petrol sektörüne dayanmaktadır.¹⁰

Kazakistan 2002 yılı rakamlarıyla günde 939 bin varil petrol üretmiş, buna karşılık 140 bin varil petrol tüketmiştir. Kısacası 2002 yılı için Kazakistan günde net 779 bin varil petrol ihraç etme potansiyeline sahip olmuştur. Bu rakam, Türkiye'nin petrol tüketiminin üzerinde bir rakamdır. Türkiye yaklaşık günde 700 bin varil petrol tüketmektedir.

Kazakistan Hükümeti 2010 yılına kadar günlük petrol üretimini 2.4 milyon varile (yaklaşık senede 110 milyon ton)¹¹ 2015'te ise 3.6 milyon varile (yaklaşık senede 166 milyon ton) çıkarmayı tasarlamaktadır. Şayet bu öngörü gerçekleşirse Kazakistan 10 yıl sonra bugünkü petrol fiyatlarıyla¹² 50 milyar dolara yakın bir gelir elde edebilecek demektir.

Kazakistan'ın en büyük üç petrol sahası; Tengiz, Karaçaganak ve Kaşagan'dır. Chevron - Texoco'ya göre Tengiz'de muhtemel petrol rezervleri 6.9 milyar varildir. Tengiz, Hazar Denizi'nin Kuzeydoğu kıyılarında yer almaktadır. Bu bölgenin petrolünü çıkarmak için bir konsorsiyum oluşturulmuştur. Söz konusu konsorsiyum üyelerinin payları; Chevron - Texoco %50, Exxon - Mobil %25, Kazmunaygaz %20 ve LukArco %5 şeklindedir. 1993 yılından 2002 yılına kadar konsorsiyum günde yaklaşık 285 bin varil petrol üretimi yapmış yani Kazakistan'ın 1/3 petrolünü çıkarmıştır. Chevron - Texoco'ya göre bu potansiyeli yakın zaman içerisinde 700 bin varile çıkarma olasılığı yüksektir. Buranın petrolü Hazar boru hatları konsorsiyumu (CPC) yoluyla Rusya'nın Karadeniz'deki limanı Novorossisk'e akmaktadır. CPC boru hattı Rus etkinliğinin devam edeceği anlamına gelmektedir. 2002 yılında Kazakistan'ın petrol ihracatının 1/3'ü bu hattan yapılmıştır.¹³

Karaçaganak petrol sahası ise Kuzey Kazakistan'da Rusya'nın Orenburg Bölgesi'ne sınır olan yerdedir. British Gaz'a (BG) göre bu bölgede 2.4 milyar varil petrol 16 tcf gaz rezervi mevcuttur. Bu bölgede

¹⁰ <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/kazak.html>

¹¹ 1 ton 35.3 varile eşittir.

¹² Bir varil 40 dolar hesaplandığı takdirde

¹³ a.g.i. s.2

2002 yılında yaklaşık günde 100 bin varil petrol üretimi gerçekleşmiştir. Bu miktar, Kazakistan petrol üretiminin %11'ni teşkil etmektedir.

Bu bölgede oluşturulan konsorsiyum BG (İngiliz) ve AGIP (İtalya) şirketlerinden müteşekkildir. Söz konusu konsorsiyum üyeleri üretimlerini 2008 yılına kadar günlük 140 bin varile çıkarmayı planlamaktadırlar.¹⁴

Kaşagan petrol sahası ise, Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında yer almaktadır. Bu bölge 30 yıl önce keşfedilen Prudhoe Bay Bölgesi'nden sonra son zamanlarda bulunan en büyük petrol bölgesidir. Bu bölgede ispatlanmış petrol rezervleri 6-8 milyar varildir. Olası rezerv ise 40 milyar varildir.¹⁵ Sadece bu bölgede bulunan petrol rezervi, Güney Amerika'nın ikinci büyük petrol üreticisi Brezilya'nın sahip olduğu petrole kabaca yakındır. Bu bölgede 2005 yılında günde 100 bin varil petrol üretileceği tahmin edilmektedir.

Tablo VII

Kazakistan 'da Petrol Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(bin varil/gün)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	444	408	352	362	403	466	476	530	610	704
Tüketim	404	341	304	281	256	210	201	195	189	195

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Kazakistan 1994 yılından itibaren sürekli bir şekilde petrol üretimini arttırmış, buna karşılık 1992 yılından 2000 yılına kadar da petrol tüketimini azaltmıştır.¹⁶ Bugün Kazakistan 2001 rakamıyla tüketiminin 2 katı, 2002 rakamıyla 3 katı ihraç imkânına sahip olmuştur.

¹⁴ a.g.i. s.3

¹⁵ Robert M.Cutler, "The Caspian Energy Conundrum", Journal of International Affairs, Spring 2003 vol. 56, no:2, p.91

¹⁶ bkz.Tablo VII

Tablo VIII

Kazakistan 'da Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(tcf)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	0.29	0.24	0.16	0.17	0.15	0.22	0.19	0.16	0.31	0.36
Tüketim	0.71	0.52	0.53	0.38	0.51	0.49	0.47	0.48	0.49	0.50

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001 ve

<http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24. html>

On yıllık dönemde Kazakistan'da gaz tüketimi ise üretiminden daha fazladır.¹⁷ Kazakistan gaz ithal eden bir ülke konumundadır. Bunun en önemli sebebi gaz rezervlerinin yeterince üretime geçmemesidir. Ancak birkaç yıl içerisinde gaz üretiminde kendi kendine yeterli, üç beş yıl sonra ise gaz ihraç eden ülke olması kaçınılmazdır. Nitekim, Kazakistan 2005 yılında doğal gaz üretimini 1.2 tcf'e, 2010 yılında ise 1.6 tcf'e çıkarmayı hedeflemektedir.¹⁸

Kazakistan'ın ispatlanmış doğal gaz rezervi 65 tcf'tir. Bu rezervle dünyada en fazla rezerve sahip 20 ülke arasına rahatça girebilmektedir. Kazakistan'ın doğal gaz rezervleri daha çok ülkenin batısında yer almaktadır. Özellikle Karaçaganak Bölgesi'nde ispatlanmış gaz rezervlerinin %25'i bulunmaktadır. Ülkenin önemli doğal gaz sahalarından birisi de Amangeldi'dir. Ülkenin güneyinde yer alan bu bölge Cambul'a yakındır.

Kazakistan'ın hem petrol hem de doğal gaz hatları diğer Türk Cumhuriyetleri'nde olduğu gibi Rusların hâkimiyetindedir. Nitekim, Kazakistan'ın Karaçaganak Bölgesi'nden çıkarılan gaz boru hatlarıyla Rusya'nın Orenburg şehrine bağlanmaktadır. Tengiz'den çıkarılan petrol daha önce de ifade edildiği gibi boru hatları ile Novorossisk'e, Atrou'dan petrol Samaraya taşınmaktadır.¹⁹ Rusya'nın bu tekeli Kazakistan'ı zaman zaman sıkıntıya sokmaktadır. Rusya bu kozu kullanarak bazı konularda Kazakistan'ı sıkıştırılmaktadır. Nitekim, Rusya Kazakistan nüfusunun yaklaşık %30'unu teşkil eden Rusların çifte

¹⁷ bkz. Tablo VIII

¹⁸ a.g.i., s.5

¹⁹ Necdet Pamir, "Avrasya Boru Hatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye", s.13

vatandaşlığı ve bazı haklara sahip olabilmeleri için Kazakistan petrollerinde büyük oranda sülfürik olduğunu iddia edip boru hatlarının kullanımını sınırlayarak Kazakistan'a büyük baskılar yapmıştır.²⁰ Aynı şekilde Karaçaganak petrol sahasından Rusya'ya verilen %15'lik hisse Rusya'nın boru hatlarını keserek uyguladığı metazori politika sonucunda gerçekleşmiştir. ²¹ Yine bu politikalarla, Karaçaganak petrol sahasından Ruslara gazın bin m³'ü 8 dolara satılıyor. Ruslar bu gazı Kazakistan'ın Kostanay ve Aktöbe eyaletlerine 25 dolardan pazarlıyor. ²²

2.3. Özbekistan

Özbekistan, dünyanın en büyük 8. doğal gaz üreticisidir. Aynı zamanda petrol tüketimini büyük ölçüde karşılayacak üretime sahiptir. Özbekistan'da 171 petrol ve doğal gaz çıkarılan saha mevcuttur. Bunların yaklaşık %60'ı Buhara-Hive Bölgesi'ndedir. Daha sonra Fergana Bölgesi gelmektedir. Fergana, petrol sahasının %20'sini ihtiva etmektedir.

Özbekistan'ın ispatlanmış doğal gaz rezervleri 66,2 tcf olarak tahmin edilmektedir. En büyük gaz sahası Üstyurt'tur. 52 doğal gaz sahası, 12 ana depo bulunmaktadır. İki önemli depo Güneybatı Özbekistan'da yer alan Amuderya ile Mübarek Bölgesi'dir. ²³ En fazla doğal gazın üretildiği bölge Gazlı Saha'sıdır. İkinci bölge ise 1980 yılından itibaren üretime devam eden ve 2000 yılında Özbekistan doğal gaz üretiminin %36'sını gerçekleştiren Şurtan Bölgesi'dir. ²⁴

²⁰ Paul Kubicek, "Russian Energy Policy in the Caspian Basin", World Affairs, Vol.166, no:4, spring 2004, p.212

²¹ M.Şüküroğlu, S.Baitzhanova, "Hazar Havzasında Son Gelişmeler ve Petrol Boru Hatları", Muzaffer Özdağ'a Armağan Cilt 1, ASAM s.272

²² a.g.m., s.286

²³ "An Energy Overview of the Republic of Uzbekistan", <http://www.fe.doe.gov/International/Uzbover.html> s.5

²⁴ An Energy Overview of the Republic of Uzbekistan, agi s.5

Tablo IX

Özbekistan 'da Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(tcf)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	1.511	1.589	1.667	1.695	1.695	1.737	1.935	1.964	1.992	2.228
Tüketim	1.095	1.541	1.229	1.349	1.434	1.455	1.409	1.423	1.511	1.596

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001 ve

<http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24. html>

Tablo IX'dan da görüldüğü gibi Özbekistan, doğal gaz üretim-tüketim kıyaslamasında sürekli fazlalık vermektedir. 2001 yılı rakamlarını ele aldığımızda üretimin piyasa değeri yaklaşık 12 milyar dolar civarındadır.²⁵ Doğal gaz üretiminde sürekli bir artış olmasına karşılık tüketimde çok fazla oynama görülmektedir.

Özbekistan'da 0,6 milyar varil ispatlanmış ²⁶, buna karşılık 2 milyar varil olası petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir. ²⁷

Tablo X

Özbekistan 'da Ham Petrol Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(bin varil/gün)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	36	47	75	115	115	112	116	102	91	74
Tüketim	190	177	168	180	139	140	140	143	139	142

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Uluslar arası enerji yılılığından derlediğimiz verilerden gözlemlendiği gibi Özbekistan'da on yıllık petrol üretim ve tüketiminde bir istikrar yoktur. ²⁸ Özbekistan petrol ithal eden bir ülke konumunda gözükmektedir. Economist Intelligence Unit'in ülke verilerine göre ise,

²⁵ 1000 Kübik feet 5.5 dolardan

²⁶ James P.Dorian, "Energy in Central Asia and Northwest China: Major trends and opportunities for regional cooperation" Energy Policy 27 (1999) s.283

²⁷ Necdet Pamir, "Avrasya Boru Hatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye", <http://www.ir.metu.edu.tr/conf2002/papers/pamir.pdf> s.4

²⁸ bkz. Tablo X

Özbekistan 1995 yılından itibaren petrol üretiminde kendi kendine yeterli bir ülke konumuna gelmiştir.²⁹

Özbekistan dünyanın sayılı gaz üreticilerinden birisi olmasına karşılık gaz ihraç ettiği ülkelerin tamamı eski Sovyetler Birliği üyesi komşu ülkelerdir.³⁰ Dolayısıyla Özbekistan gaz ihracatında fiyat ve ödemeler konusunda büyük sıkıntılar çekmektedir. Gazını dünya piyasası fiyatlarının altında ve bir kısmını mal karşılığında satmak zorunda kalmaktadır.

Tablo XI

Özbekistan'ın Doğal Gaz İhraç Ettiği Ülkeler ve

İhraç Miktarı

(milyon m³)

Ülkeler	1996	%	1997	%	1998	%	1999	%	2000	%	2001	%
Kırgızistan	1039	17	934	12	1158	31	598	13	775	14	504	12
Kazakistan	523	8	1829	23	1831	49	1398	31	1355	24	945	22
Tacikistan	563	9	882	11	755	20	747	16	729	13	416	10
Ukrayna	4037	66	4253	54	-	-	1788	39	2759	49	2463	57

Kaynak : *Uzbekistan, Energy Sector: Issues, Analysis and an Agenda for Reform*, Dünya Bankası Raporu Haziran 2003, www.sitere.sources.Worldbank.org /INTUZBEKISTAN/Resources/Energy-sector-eng.pdf

Tablodan da görüldüğü gibi Özbekistan'ın en büyük gaz alıcısı Ukrayna'dır. Daha sonra Kazakistan gelmektedir. 1998'de ödeme sıkıntılarını nedeniyle Ukrayna'ya gaz ihracatı kesildiği için bu yıl gaz ihraç rakamlarında dengeler değişmiştir.

Özbekistan petrol ve doğal gaz sahalarını geliştirmeye gayret göstermektedir. Nitekim 1998 yılında bir kamu kuruluşu olarak Uzbekneftegaz Şirketi'ni kurmuştur. Ayrıca bağımsızlığından itibaren 1.2 milyar dolar petrol ve doğal gaza yatırım yapmıştır. Fakat Özbekistan'ın en büyük sıkıntısı sıkı para politikaları nedeniyle yabancı şirketlerin yatırım yapmada isteksiz davranmalarıdır. Buna rağmen Uzbekneftegaz Şirketi Rusya'nın Itera Şirketiyle yeni gaz rezervlerinin keşfi ve üretiminin geliştirilmesi konusunda yarı yarıya ortaklık

²⁹ EIU Country Data March 2001, www.uzland.uz/econ/imf.pdf

³⁰ bkz. Tablo XI

anlaşması imzalamıştır. Ocak 2001'de İngiltere'nin Trinity Enerji Şirketiyle gaz rezervlerinin keşfi ve üretimi konusunda 40 yılın üzerinde süre ile 400 milyon dolarlık yatırım anlaşması yapmıştır. Mart 2002'de ise Uzbekneftegaz özellikle Özbekistan'ın Kandım Bölgesinde gaz rezervlerinin geliştirilmesi konusunda iki Rus şirketi Itera ve Lukoil ile anlaşmaya varmıştır.³¹

Özbekistan'ın tek petrol ihraç yolu, Omsk'dan (Rusya) Özbekistan rafinerilerine petrol ürünleri taşımak üzere inşa edilen hattın ters yönde çalışmasıyla ortaya çıkan hattır. Gerçi Özbekistan büyük miktarda petrol üreticisi olmamakla beraber, Türkmen ve Özbek petrolünü, Afganistan üzerinden Pakistan'a ulaştırmayı hedefleyen Orta Asya petrol boru hattının gerçekleşmesi halinde yeni bir imkâna kavuşacaktır.³²

2.4. Türkmenistan

Türkmenistan doğal gaz rezervleri bakımından dünyanın sayılı ülkelerinden birisidir. Olası petrol rezervleri bakımından da küçümsenmeyecek boyutlarda rezerve sahiptir. Bugün Türkmenistan'da 0.5 milyar varil ispatlanmış petrol, 80 milyar varil ise olası petrol rezervi, buna karşılık 101 tcf ispatlanmış, 159 tcf ise olası doğal gaz rezervi olduğu tahmin edilmektedir.³³

Türkmenistan bazı kaynaklara göre doğal gaz rezervi bakımından dünyada 3.³⁴; bazılarına göre ise 8. sırayı almaktadır.³⁵

³¹ An Energy Overview of the Republic of Uzbekistan, <http://www.fe.doe.gov/international/uzbkover.html> s.5

³² Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Enerji Kaynaklarının Rolü", İdris Bal(edit). 21.Yüzyılda Türk Dış Politikası, Ankara 2004, s.514

³³ Necdet Pamir, "Avrasya Boru Hatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye", s.4

³⁴ Lester Grau, "Hydrocarbons And A New Strategic Region: The Caspian Sea And Central Asia", Military Review, May-June 2001, s.17; ayrıca Yitzhak Shichor, "From Horse To Horsepower:Energy Asia", Pacifica Review, Volume 13, no:1, Feb.2001 s.98

³⁵ James P.Dorian, "Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China", Oil and Gas Journal Sept. 2001, s.20.

Tablo XII

Türkmenistan 'da Petrol Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(bin varil/gün)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	98	79	77	70	76	89	110	139	142	150
Tüketim	76	66	63	64	62	66	58	54	62	63

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001

Tablo XII'de görüldüğü üzere 1995 yılından itibaren Türkmenistan'da petrol üretimi giderek artmış buna mukabil petrol tüketiminde çok büyük değişiklikler olmamıştır. Türkmenistan bağımsızlığına kavuştuktan sonraki yıllarda sürekli petrol fazlası olan ülke olmuştur. 2001 yılında tüketiminin 2,5 katı üretim gerçekleştirmiştir.

Tablo XIII

Türkmenistan 'da Doğal Gaz Üretimi ve Tüketimi (1992-2001)

(tcf)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Üretim	2.02	2.29	1.26	1.14	1.31	0.90	0.47	0.79	1.64	1.70
Tüketim	0.14	0.15	0.15	0.17	0.17	0.16	0.16	0.20	0.26	0.34

Kaynak : Energy Information Administration / International Energy Annual 2001 ve

<http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table 24. html>

Türkmenistan doğal gaz üretimi bakımından ³⁶ 1992-2001 yılları itibariyle dünyanın 12. büyük üreticisidir. Oysa 1992 ve 1993 yılı üretimini devam ettirebilmiş olsaydı, dünyanın 6. veya 7. büyük doğal gaz üreticisi durumuna oldukça rahat gelebilirdi. Ancak Türkmenistan'ın mevcut üretimini sürdürmemesinin iki temel ana nedeni vardı. Birincisi her zamanki gibi Rusya'nın Türkmenistan üzerinde büyük baskı kurması, özellikle Türkmen doğal gazının ihraç edilecek boru hatlarının Rusya'nın tekelinde bulunması ve Rusların bunu koz olarak kullanıp Türkmen gazını çok ucuza almaya çalışmasıdır. İkincisi ise gaz ihraç ettiği komşu ülkelerin, özellikle

³⁶ bkz. Tablo XIII

Ukrayna'nın borçlarını ödeyememesinden kaynaklanmıştır. Nitekim, 1997 yılına kadar Türkmenistan'ın gaz satışından alacağı 1 milyar doları aşmıştır. Bunun sonucunda, her ne kadar bu alacağın %92'si Ukrayna'dan olmakla beraber tahsilatta ve fiyat konusunda sıkıntı çektiği Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'a gaz satışını geçici olarak kesmek durumunda kalmıştır. Öte yandan Rusya Federasyonu'nun %98 gazını ve 93 bin yıllık gaz boru hatlarını kontrol altında tutan Gazprom, Türkmenistan'ı sıkıştırmak ve daha ucuza gaz alabilmek için boru hatlarını kapatmış ve 1999 yılında Türkmenistan bin m³ gazı 36 dolardan satmak zorunda kalmıştır. ³⁷ Türkmenistan, 2000 Ağustosunda tekrar Ukrayna ile anlaşmaya vararak gaz satışını başlatmıştır. Zira 1998'de daha önceki yılların 3/4'ü nispetinde üretim düşüşü söz konusuysa, 2000'den itibaren üretimde ciddi artışlar başlamıştır.

Türkmenistan, gazını Rusya'nın tekelindeki boru hatları dışında dış dünyaya pazarlayabilmek için alternatifler aramaktadır. Bu amaçla, İran'a 125 mil uzaklıkta Körpece'den Kurtköy'e gaz boru hattı kurulmuş ve 1997'de faaliyete geçmiştir. Fakat iki yılda ancak 5 milyar m³ gaz İran'a gönderilmiştir. ³⁸ Bu miktar oldukça cüzdür. Türkmenistan'ın üretimini iyi değerlendirebilmesi için Rus kontrolü dışında daha büyük kapasiteli boru hatlarına şiddetli ihtiyacı vardır.

Ayrıca Türkmenistan petrol boru hatlarına sahip olmadığı için petrol ihracatının büyük bir kısmını gemilerle yapmak zorunda kalmaktadır. Nitekim 2002 yılı için taşınması öngörülen miktar günlük 20 bin varildir. Türkmen petrolünün bir diğer ihraç yolu takas yönteminin uygulandığı İran güzergâhıdır. Ancak bu güzergâh Amerika'nın ambargo koyması nedeniyle etkin bir şekilde işletilmemektedir. ³⁹

³⁷ Jan S. Adams, "Russia's Gas Diplomacy", Problems of Post Communism, May-June 2002, Vol.49, No:3, p.16³⁸ agm, s.17³⁹ Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Enerji Kaynaklarının Rolü", İdris Bal(edit). 21.yüzyılda Türk Dış Politikası, Ankara 2004, s.514

3. Rusya Federasyonu'nda Petrol ve Doğal Gaz Zengini Türk Toplulukları

Malum olduğu üzere Rusya Federasyonu içerisinde çok sayıda muhtar cumhuriyet ve başka statülerde yaşayan Türk toplulukları vardır. Başkurdistan, Çuvaşistan, Tataristan, Altay, Tuva, Hakasya, Saha (Yakutistan), Batı Sibiryaya, Dağıstan, Karaçay-Çerkes ve Balkar-Kabarday bölgeleri Türklerin çoğunlukla yaşadıkları bölgelerdir. Bu bölgelerde yaşayan Türk toplulukları belirli bir özerkliğe sahip olmalarına rağmen zengin iktisadi kaynakları Rusların kontrolü altındadır. Rusya, bırakın Federasyon içindeki bu toplulukları, bağımsızlığına kavuşmuş Türk cumhuriyetlerini bile hala kendi hegemonyası altında farz etmekte, dolayısıyla yüz yıldan fazla bu cumhuriyetleri sömürdüğü halde hala iktisadi kaynaklarından çeşitli yollarla faydalanmaktadır. Rusya Federasyonu içerisinde yer alan özellikle günümüzün stratejik enerji kaynağı olan petrol ve doğal gaz zengini üç bölge de Türk bölgesidir. Bunlar, daha önce de zikrettiğimiz gibi Başkurdistan, Tataristan ve Tümen'dir.

3.1. Başkurdistan ve Tataristan

Rusya Federasyonu içerisinde yer alan, bu iki muhtar Türk cumhuriyeti, Tümen Oblastı kadar olmasa da, yıllarca Rusya Federasyonu'nun en önemli petrol üretim merkezi olmuşlardır. Nitekim 1967 yılında Başkurdistan'da yılda 47,8 milyon ton petrol çıkarılmıştır. Bu rakam bugün Türkiye tüketiminin 1,5 katıdır. Gerçi 2003 yılında üretim 11,2 milyon tona düşmesine rağmen hala önemini korumaktadır.⁴⁰ Rusya Federasyonu içerisinde ham petrol üretiminde Başkurdistan, Tataristan ve Tümen'den sonra 3. sırada yer almaktadır. 1990 yılında Başkurdistan'da yılda 26 milyon ton, Tataristan'da ise 36 milyon ton petrol üretimi gerçekleşmiştir. Kısacası üç Türk Bölgesinde çıkarılan petrol Rusya Federasyonu'nun petrol üretiminin %80'inden fazlasını teşkil etmektedir.⁴¹

⁴⁰ http://www.bashkortostan-export.com/eng/new_2004-02.html, Şubat 2004.

⁴¹ Kari Liuhto, "Shipments Of Russian Oil Via The Baltic Sea: A Source Of Integration Or Disintegration In Europe?" Electronic Publications Of Pan European Institute 3/2003, <http://www.tukkk.fi/pei> s.5

Başkurdistan'da 1995 yılında 16,5 milyon ton⁴², 1999'da 12,2 milyon ton, 2000'de 11,7 milyon ton, 2003'te ise yukarıda da belirttiğimiz gibi 11,2 milyon ton⁴³ petrol üretimi meydana gelmiştir. Aynı zamanda Başkurdistan'da Rusya Federasyonu'nun en büyük petrol rafinerileri mevcuttur. 2000 yılında Başkurdistan'da 26,6 milyon ton⁴⁴, 2003'te ise 25,4 milyon ton petrol rafine edilmiştir.⁴⁵

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tataristan petrol üretimi bakımından Rusya Federasyonu'nda 2. sırada yer almaktadır. Tataristan'da 1990'da 36 milyon ton, 1992 yılında 28 milyon ton⁴⁶, 2000 yılında ise 27.3 milyon ton petrol üretimi yapılmıştır. 2006 yılında ise bu üretimin 30 milyon tona çıkacağı tahmin edilmektedir.⁴⁷

Tataristan'ın en büyük petrol üretim yatakları ülkenin güney ve kuzeyinde bulunan Romanşinskoy, Pervomayskoy ve Bonyujskoy'dadır. Halihazırda Tataristan'da 800-900 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁸

3.2. Tümen

Batı Sibiryaya da yer alan Tümen Bölgesi adından da anlaşılacağı üzere yüzde yüz Türk bölgesidir. Dünyanın en büyük gaz rezervi ve üretimi bu bölgededir. Tümen bölgesi 900 mil² yaklaşık 1.45 milyon km²'dir. 3.2 milyon nüfusa sahip olan Tümen üç idari bölgeye ayrılmaktadır.⁴⁹ Rusya Federasyonu'nun bir oblastı konumundadır. Tümen bir Türk bölgesi olmasına rağmen burada yaşayan Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türklerinin sayısı toplam nüfusun %10'u civarındadır.

⁴² www.bashedu.ru

⁴³ Volga watch no:2 vol:11, Mart 2001. s.5

⁴⁴ Vasily Astrov, "The Russian Oil And Gas Sector: Facing The New Challenges", <http://www.ba.ca.com> s.20

⁴⁵ <http://www.bashkortostan.agi>

⁴⁶ Mehmet Ögütçü, "Eurasian Energy Prospects: Need For A Long Term Western Strategy", www.egemenlik.org/ustat/ulastral/ogutcu_3c.htm

⁴⁷ www.caspenenergy.com/bbulregion02.html s.4 24.08.2004

⁴⁸ Nadir Devlet, "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Tataristan Faktörü Var mı?", A.Yalçınkaya (edit) Türk Cumhuriyetleri Boru Hatları İst. 1998, s.125

⁴⁹ M.Simonova, "Siberia's "Treasure State" An Investors Guide To Tyumen", Montana Business Quarterly, Summer 1997, 35,2, p.16

Rusya Federasyonu dünya petrol rezervlerinin %5'ine sahiptir. Bu miktar Rusya Federasyonu'nu petrol rezervleri bakımından dünyanın 7. zengin ülkesi yapmaktadır. Rusya Federasyonunun ihracatının yaklaşık %40'ını petrol ve petrol ürünleri teşkil etmektedir. Dünya ülkeleri arasında Rusya Federasyonu Suudi Arabistan'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.⁵⁰

Tablo XIX

Rusya Federasyonunun Petrol Rezerv Bölgeleri

Bölgeler	%
Rusya'nın Kuzey Avrupa Bölgesi	7
Kuzey Kafkaslar	0.9
Volga Bölgesi	6.2
Urallar	8.9
Batı Sibirya (Tümen)	73.4
Doğu Sibirya	1.6
Uzak Doğu	1.0
<u>Kıta sahanlığı</u>	<u>0.8</u>

Kaynak: Kari Liuhto agm. s.6

Tablodaki verilerden de anlaşılacağı üzere Rusya Federasyonu'nun %80'den fazla petrol rezervi, yani dünya rezervlerinin %4'ünden fazlası, Rusya Federasyonu'ndaki Türk bölgelerinde yer almaktadır.

Tümen Oblastı 1944'de kurulmuştur. Bu oblastın kuruluşunda Moskova'nın hâkimiyetini pekiştirmek için bölgeleri küçük parçalara ayırma politikası etkin olmuştur. Orman ve su alanlarıyla kaplı olan bu bölge, Rusya Federasyonu'nun bilinen petrol rezervlerinin bir kaynağa göre %60'ına⁵¹, başka bir kaynağa göre ise %73,4'üne⁵², doğal gaz rezervlerinin ise %93'üne sahiptir.⁵³

⁵⁰ Kari Liuhto, agm s.12-13

⁵¹ Pete Glatter, "Continuity and Change in Tyumen Regional Elite 1991-2001" Europe-Asia studies, vol 55, no:3, s.402

⁵² Kari Liuhto, agm s.6

⁵³ Pete Glatter, agm s.402

Tablo XX

Tümen'de Yıllık Petrol Üretimi ve Rusya Federasyonu İçerisindeki Payı

Yıllar	Petrol Üretimi (milyon ton)	Rusya Federasyonundaki payı %
1990	365	71
1993	236	67
1994	212	67
1995	200	68
1996	186	65
<u>2000</u>	<u>213</u>	<u>65.3</u>

Kaynak: L.M. Simonova agm. s.16

Tablo XX'den anlaşılacağı üzere bu dönemlerde Rusya Federasyonu'nun %68'e yakın petrolü Tümen Bölgesi'nden çıkarılmaktadır. Aynı şekilde 1995-2001 yılları arasında yapılan petrol üretimi ise Rusya Federasyonu'nun ortalama üretiminin %66'sını teşkil etmektedir.⁵⁴

Tümen'de 1990 yılında çıkarılan 365 milyon ton petrolün bugünkü piyasa değeri 100 milyar doların üzerindedir. Dikkat edilirse, 1990'dan 1996 senesine gelinceye kadar petrol üretiminde ciddi bir düşme söz konusudur. Bu düşüş, Tümen Bölgesi'nden kaynaklanan bir düşüş değildir. Rusya Federasyonu'nun petrol politikalarının bir sonucudur. Nitekim 2000 yılında Tümen'de çıkarılan petrol 213 milyon tona yükselmiştir.⁵⁵

1995 yılında Rus Hükümeti Tümen'de piyasa fiyatlarına göre ham petrolden aldığı vergiyi %15'den %50'ye çıkartmıştır.⁵⁶ Dolayısıyla Tümen, Rus Hükümeti'nin bütçesine büyük katkılar sağlamaktadır.

Daha önce de ifade edildiği gibi dünyanın en büyük doğal gaz rezervi Tümen Bölgesi'ndedir. Tümen Bölgesi yıllık doğal gaz üretiminde de dünyada birinci durumdadır. Dünyanın %23'e yakın doğal gazı bu bölgede üretilmektedir. 1996 yılında Tümen'de bir yılda

⁵⁴ Kari Liuhto, agm s.8

⁵⁵ Vasily Astrov, agm s.20

⁵⁶ Simonova, agm s.16

548,3 milyar m³ doğal gaz çıkarılmıştır. Bu miktar o sene için Rusya Federasyonu üretiminin %96'sına tekabül etmektedir. ⁵⁷ Söz konusu üretimin bugünkü piyasa değeri 100 milyar doların üzerindedir. Aynı şekilde 2000 yılında Rusya Federasyonu'nda 583,5 milyar m³ doğal gaz üretimi olmuş bunun %90,9'u yani 530 milyar m³'ü yine Tümen'de gerçekleşmiştir. ⁵⁸ 2001 yılında ise Tümen'de gaz üretimi 526,4 milyar m³ olmuştur. ⁵⁹

Kısacası sadece Tümen Bölgesi Rusya Federasyonu'nun petrol ve doğal gaz üretiminin 2/3'ünden fazlasını gerçekleştirmektedir. ⁶⁰

4. Doğu Türkistan

Doğu Türkistan 21. asırda 1.8 milyon km²'den fazla alanı, 20-25 milyon civarında Türk nüfusuyla Çin'in işgali altında olan kadimi bir Türk yurdudur. 20. yüzyılda 1933 ve 1944'de iki defa bağımsızlıklarını ilan ederek kendi milli iradelerini ortaya koymalarına rağmen maalesef bu milli irade çok uzun sürmemiş ve Çin'in tekrar işgaline uğramışlardır.

Doğu Türkistan da birçok Türk bölgesi gibi petrol ve doğal gaz bakımından hayli zengin bir bölgedir. Uzmanlar Çin'in ürettiği petrolün %20'sinden fazlasının Doğu Türkistan Bölgesi'nden olduğunu ifade etmektedirler. Bu miktar yıllık 30 milyon tonu geçgindir. Yani Türkiye'nin bir yıllık petrol tüketimine denk gelen bir üretim gerçekleşmektedir. Özellikle Doğu Türkistan'ın Jungar, Tarım ve Turfan Bölgeleri petrol üretim merkezleridir. Doğu Türkistan gaz üretiminde de kendi kendine yeterli bir ülkedir. Batılı petrol şirketleri Doğu Türkistan'ın bu potansiyelinden dolayı Tarım, Jungar ve Turfan Bölgeleri'ne oldukça büyük sermaye yatırımı gerçekleştirmişlerdir. ⁶¹

⁵⁷ Simonova, agm s.16

⁵⁸ Astrov, agm s.20

⁵⁹ <http://www.regions.trsr.ru/tyumen>

⁶⁰ Leslie Dienes, "Economic Geographic Relations in the Post Soviet Republics" Post Soviet Geography, 1993 v.34, no:8, s.503

⁶¹ Xiaojie Xu, "The Oil and Gas Links between Central Asia and China: A Geopolitical Perspective" 1999 Organization of the Petroleum Exporting Countries March 1999, s.43.

Doğu Türkistan petrol ve doğal gaz üretimi bakımından büyük bir gelişme göstermektedir. Tahminlere göre 2010 yılından sonra Çin'in en büyük 2. petrol ve gaz üreticisi olacaktır. ⁶²

2002 yılında günlük petrol ihtiyacı 5.26 milyon varil olan Çin, ABD ve Japonya'dan sonra dünyanın üçüncü büyük petrol tüketicisi olmuştur. Japonya'nın petrole olan talebinde bir hareketsizlik gözlenirken Çin'in petrol tüketiminin hızla artacağı beklenmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı'nın tahminlerine göre Çin'in günlük petrol talebi 2025 yılında 10,9 milyon varile ulaşacaktır. Dolayısıyla, Doğu Türkistan petrol ve doğal gaz potansiyeli nedeniyle Çin için stratejik bir bölge özelliği taşımaktadır. Nitekim Çinli yetkililer, Doğu Türkistan'da üretilen petrolün 2008 yılında günlük bir milyon varile ulaşmasını beklediklerini ifade etmektedirler. ⁶³ Bu miktar Türkiye'nin petrol ihtiyacının 1,5 katıdır. Aslında uzmanlar bu bölgenin petrol rezervlerinin hayli zengin olduğunu dolayısıyla petrol üretiminin çok daha büyük rakamlara ulaşabileceğini ancak Çin'in, Doğu Türkistan'ın bu kaynaklarını yeterince geliştiremediğini iddia etmektedirler. ⁶⁴

Bu arada Çin, Doğu Türkistan'ın Tarım Havzası'ndaki doğal gaz rezervlerini Çin'in doğu sahilindeki Şangay Limanı'na bağlayacak bir boru hattı planlamaktadır. 4.8 milyar dolara mal olacak bu boru hattının günlük 7500-12000 galona kadar gaz taşınması öngörülmektedir. ⁶⁵

Doğu Türkistan'daki petrol üretimi, bu bölgenin petrol ve petrokimya endüstrisinin büyük ölçüde gelişmesine neden olmuştur. ⁶⁶ Bugün Doğu Türkistan endüstrisinin %71,7'sini petrol ve petrokimya endüstrisi teşkil etmektedir. ⁶⁷

⁶² Xiaojie Xu, agm s.44

⁶³ China: Country Analysis Briefs, June 2003, www.eia.doe.gov

⁶⁴ Chien.peng chung, "The Defense of Xinjiang", Harvard International Review, Summer 2003, s.60

⁶⁵ Chien-Peng Chung, agm s.60

⁶⁶ Bu ifadeden Doğu Türkistan'da çok gelişmiş bir sanayi olduğu sonucu çıkarılmamalıdır.

⁶⁷ Mevcut yetersiz sanayinin büyük bir kısmı petrol ve petrokimya sanayine yönelmiştir.

⁶⁷ Chinese Statical Yearbook 2002, Xinjiang Statical Yearbook 2002.

5. Kerkük ve İran

5.1. Kerkük

Türklerin Anadolu'ya yoğun bir şekilde geçtikleri dönemde Musul ve Kerkük hızlı bir şekilde Türk nüfusunun arttığı şehirler oldular. Özellikle Irak Selçukluları, Zengiler, Erbil Atabeyliği, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler gibi devletlerin hâkimiyetinde bu şehirler tamamen Türkleşti. Osmanlı Türkleriyle beraber Türklerin ayrılmaz parçaları oldular. Fakat 19. yüzyılda bu bölgelerde zengin petrol yataklarının olduğu keşfedilince Avrupa'nın dikkati bu bölgeye yöneldi. Osmanlıyı parçalama ve bölgeyi ele geçirme faaliyetleri oldukça arttı. Sonuçta, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Musul ve Kerkük maalesef İngilizlerin etkinliğinde Arapların eline geçti.

Arapların hâkimiyeti süresince Musul ve Kerkük Araplaştırma politikalarıyla karşı karşıya kaldı. Musul büyük ölçüde Araplaşmasına karşılık, Kerkük çoğunluk olarak Türk kaldı. Ancak son dönemlerde ABD destekli Kürtleştirme politikası yoğun bir şekilde devam etmektedir.

Bugün Kerkük Bölgesi'nde günde 600-700 bin varil petrol çıkarılmaktadır. Irak'ın günlük petrol üretiminin yaklaşık 2,5 milyon varil olduğundan hareket edersek, Irak petrol üretiminin %25'ini yalnızca Kerkük Bölgesi'nin gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. ⁶⁸ Başka bir deyişle Kerkük Bölgesi'nden çıkarılan petrol Türkiye'nin petrol ihtiyacı ile eşdeğerdedir.

Bir kaynağa göre Kerkük de 8.7 milyar ⁶⁹, başka bir kaynağa göre ise 30 milyar varil petrol rezervi olduğu tahmin ediliyor. ⁷⁰ Aynı şekilde gaz rezervi bakımından da hayli zengin bir bölge olduğu, Irak'ın ispatlanmış 110 tcf gaz rezervinin önemli bir kısmının Kerkük'de bulunduğu belirtiliyor. ⁷¹

⁶⁸ www.Kenai-peninsula.org/archives/000287.html

⁶⁹ <http://www.eia.doe.gov/cabs/Iraq.html.s.5> 19.12.2004

⁷⁰ Şen-Üşümezsoy, Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları, İnkilap Yayınları, İstanbul 2003, s.103-104

⁷¹ agi, s.10

Bugün Kerkük-Ceyhan boru hattı 600 mil uzunluğunda ve Irak'ın en büyük kapasiteli ham petrol ihracat hattını teşkil etmektedir. Bu boru hattı günlük 1,1 milyon varillik kapasiteye sahiptir.

5.2. İran

1925 yılına kadar kısa dönemler hariç yaklaşık 950 yıl Türkler tarafından yönetilen ve %40'a yakın nüfusu Türk olan İran'ın bir Fars Devleti mi yoksa bir Türk Devleti mi olduğu tartışılır. Ancak biz, İran'ın bu özelliğinden dolayı Türk Dünyası'nın ayrılmaz bir parçası olduğundan hareketle konumuz içerisine dâhil ettik.

Bugünkü İran'da Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelere bir göz attığımızda Güney Azerbaycan'da yoğunlaşan Azeri Türklerinin çoğunlukta olduğu şehirler Tebriz, Urmiye ve Erdebil'dir. Hazarın kuzeybatısından Hamedan ve Kum kentine kadar uzanan büyük Azeri bölgesi Kazvin ilindeki Türklerin ve Tahran Bölgesi'ndeki Şahseven, İnalı ve Afşar Türklerinin yaşam alanlarıyla birleşir. Özellikle Tahran şehriyle ilgili İran'da yayınlanan gazetelerin ifadeleri bu şehrin yaklaşık 3/5 nüfusunun Türk olduğudur. Yine bu gazetelerin iddialarına göre İran nüfusunun 3/7'si yani %40'dan fazlası Türk'tür. Buna göre İran'da Türklerin sayısı Farslılardan daha fazladır. ⁷²

Hazar Denizi'nin batısından başlayıp Tahran'a uzanan bu Türk ağırlıklı koridor, Mazandaran Bölgesi'ndeki Kaçar Türkleri ve yine aynı bölgedeki Talışların üzerinden Hazar'ın doğusundaki Gurgan ve Bender Türkmen Bölgesi'ne ulaşır. İran'ın kuzeydoğusundan doğusuna doğru inildiğinde Horasan Türkmenleriyle karşılaşılır.

Kaşkayiler İran'ın güneyinde Fars, İsfahan, Huzistan, Buşehr Bölgeleri'nde yaşarlar ve tamamen Türk-Bozkır kültürünün örneğini teşkil ederler. ⁷³ Kuzistan Bölgesi'nde ayrıca Ağaç-Eriş ve Gündüz Türkleri de mevcuttur. Horasan Türkmenleriyle Kaşkayiler arasındaki Kerman Bölgesi yine Afşarlar ve farklı Türk boylarının yaşadıkları bölgelerdir.

⁷² Arif Rehimoğlu, "Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan Avrasya Dosyası", İlbahar 2001 s.341

⁷³ Yaşar Kalafat, "Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı" Avrasya Dosyası İlbahar 2001, s.228

Bugün İran OPEC'in 2. en büyük petrol üreticisidir ve dünya ispatlanmış petrol rezervinin %7'sine sahiptir. Ayrıca dünyanın 2. büyük gaz rezervi İran sınırları dâhilindedir. İran'ın ihracatının yaklaşık %80'inini petrol ve petrol ürünleri oluşturur.⁷⁴

İran'da ispatlanmış petrol rezervi 90 milyar varil, İran'ın günlük petrol üretimi ise 2003 rakamlarıyla 3,9 milyon varildir. Bunun 2,6 milyon varilini ihraç etmektedir. Kısacası Türkiye'nin petrol tüketiminin 4 katı ihraç potansiyeline sahiptir. Ancak İran 1974'te günde 6 milyon varil petrol çıkartmaktaydı. Gerçi İran yetkilileri 2015'e kadar bu üretimi 7 milyon varile çıkarmayı planlamaktadırlar.⁷⁵ İran'ın petrol ihraç ettiği ülkelerin başında Japonya, Çin, Güney Kore, Tayvan ve Avrupa ülkeleri gelmektedir.⁷⁶

İran'ın Hazar Bölgesi petroleri ve doğal gazı tamamen Azeri, Türkmen ve Talışların yaşadıkları bölgelerde yer almaktadır.

Dünyanın 2. büyük doğal gaz rezervine sahip İran'da ispatlanmış doğal gaz rezervi 812 tcf'tir. Ancak bugünlerde doğal gaz rezervleriyle orantılı üretimi gerçekleştirememektedir. 2001 yılında İran 2,2 tcf doğal gaz üretmiş ancak tüketimi 2,3 tcf olmuştur.⁷⁷ Dolayısıyla İran henüz bu zenginliğini ticarileştirememiştir. Fakat yakın zamanda İran'ın doğal gaz üretimini büyük oranda artıracığı ve büyük bir doğal gaz ihracatçısı ülke olacağı çok açıktır.

SONUÇ

Bugün Türk Dünyası İran da dâhil olmak üzere dünya petrol rezervlerinin %20, dünya doğal gaz rezervlerinin ise %50'sinden fazlasına sahiptir. Buna karşılık dünya petrol üretiminin %18'e, doğal gaz üretiminin ise %30'una yakın kısmı gerek bağımsız gerekse başka milletlerin hegemonyası altında olan Türk topraklarında gerçekleşmektedir.

Asırlardır Rus hegemonyasında olan Tümen'de dünya doğal gaz üretiminin %23'den fazlası, petrol üretiminin ise %6,5'u meydana

gelmektedir. Bu üretim miktarı olağanüstüdür. Aynı şekilde, Doğu Türkistan Çin'in %20, Kerkük Irak'ın %25 petrolünü üretmektedir. İran'ı bir Türk Devleti olarak kabul etmeseniz dahi, İran'ın Türklerin yoğun bir şekilde yaşadıkları bölgelerinde çıkan petrol ve doğal gaz küçümsenemeyecek boyutlardadır.

Son dönemlerde Hazar Havzası 2. Basra Körfezi olarak tanımlanmaktadır. Hazar Bölgesi'nin tamamına yakını kadimi Türk coğrafyası içerisinde yer almaktadır. Bugün dahi, Hazar'ı çevreleyen ülkelerin büyük çoğunluğu Türk Cumhuriyetleridir. Bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nden Kırgızistan haricindeki cumhuriyetler hatırı sayılır petrol ve doğal gaz zenginliğine sahiptirler ve her geçen gün petrol ve gaz sahaları gelişmektedir. Üretimleri gözle görülür bir şekilde artmaya başlamış durumdadır. Özellikle, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın çok kısa zamanda petrol ve doğal gaz zengini ülkeler konumuna gelmeleri kaçınılmazdır.

Ancak en önemli sorun, Rusya'nın hala bu cumhuriyetleri eski Sovyet topraklarının doğal coğrafi uzantısı olarak görmesidir. Sovyetler dağılmadan önce Türk Cumhuriyetleri'nden uluslararası pazara ulaşabilecek tüm gaz ve boru hatları Rusya Federasyonu toprakları üzerinden geçecek biçimde inşa edilmiştir. Bu nedenle Rusya, Türk Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz kaynaklarını, uluslararası fiyatlara uygun bir biçimde ihraç ederek ekonomik yönden bağımsız olmalarının en önemli anahtarını elinde tutmaktadır. Rusya'nın Sovyetler döneminde oluşturduğu bu tek yönlü ihraç sistemi, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarının ve alternatif ihraç hattı arayışlarının önündeki en ciddi engeldir. Bu tek yönlülük, Rusya'nın bölgedeki mevcut hegemonyasını sürdürmesinin de en etkin aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Türk Cumhuriyetleri'nin hem siyasi hem de iktisadi bağımsızlıklarına kavuşabilmelerinde kendi alternatif boru hatlarına biran önce kavuşmaları şarttır. Bu bakımdan Azerbaycan şanslı gözükmemektedir. Çünkü günde 1 milyon varil kapasiteli Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı bu yıl içerisinde bitirilerek faaliyete geçecektir.

⁷⁴ Iran Country Analysis Brief, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran.html> s.1

⁷⁵ agi, s.2

⁷⁶ Şen-Üşümezsoy, age s.103-104.

⁷⁷ agi s.10

KAYNAKÇA

- Arif Rehimoğlu, "Satranç Tahtasında Azerbaycan ve Farsistan" Avrasya Dosyası, İlkbahar 2001
- Chien-Peng Chung, "The Defense of Xinjiang", Harvard International Review, Summer 2003
- Igor Efimoff, "The Oil and Gas Resource Base of the Caspian Region", Journal of Petroleum Science and Engineering, nr. 28, 2000.
- James P.Dorian, "Energy in Central Asia and Northwest China: Major Trends and Opportunities For Regional Cooperation" Energy Policy 27 (1999)
- James P.Dorian, "Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China", Oil and Gas Journal Sept. 2001
- Jan S. Adams, "Russia's Gas Diplomacy", Problems of Post Communism, May-June 2002, Vol.49, No:3
- Kari Liuhto, "Shipments Of Russian Oil Via The Baltic Sea: A Source Of Integration Or Disintegration In Europe?" Electronic Publications Of Pan European Institute 3/2003, <http://www.tukkk.fi/pei>
- Leslie Dienes, "Economic Geographic Relations in the Post Soviet Republics" Post Soviet Geography, 1993, Vol.34, No:8
- Lester Grau, "Hydrocarbons And A New Strategic Region: The Caspian Sea And Central Asia", Military Review, May-June 2001, Vol.81, Issue, 3.
- M.Simonova, "Siberia's "Treasure State" An Investors Guide To Tyumen", Montana Business Quarterly, Summer 1997, 35,2
- M.Şüküroğlu, S.Baitzhaunova, "Hazar Havzasında Son Gelişmeler ve Petrol Boru Hatları", Muzaffer Özdağ'a Armağan Cilt 1, ASAM
- Mehmet Ögütçü, "Eurasian Energy Prospects: Need For A Long Term Western Strategy", www.egemenlik.org/ustat/ulastral/ogutcu3c.htm
- Nadir Devlet, "Rusya-Türkiye İlişkilerinde Tataristan Faktörü Var mı?", A.Yalçınkaya (edit) Türk Cumhuriyetleri Boru Hatları İst. 1998
- Necdet Pamir, "Avrasya Boru hatları, Enerji Güvenliği ve Türkiye", <http://www.ir.metu.edu.tr/conf2002/papers/pamir.pdf>
- Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Enerji Kaynaklarının Rolü", İdris Bal(edit). 21.yüzyılda Türk Dış Politikası, Ankara 2004
- Paul Kubicek, "Russian Energy Policy in the Caspian Basin", World Affairs, Vol.166, no:4, spring 2004
- Pete Glatter, "Continuity and Change in Tyumen Regional Elite 1991-2001" Europe-Asia studies, vol 55, no:3
- Şen-Üşümezsoy, Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003
- Vasily Astrov, "The Russian Oil And Gas Sector: Facing The New Challenges", <http://www.ba.ca.com>

- Xiaojie Xu, "The Oil and Gas Links between Central Asia and China: A Geopolitical Perspective" 1999 Organization of the Petroleum Exporting Countries March 1999
- Yaşar Kalafat, "Azerbaycan-İran Bağlamında Güney Kafkasya'da Etno-Sosyal Yapı" Avrasya Dosyası İlkbahar 2001
- Yitzhak Shichor, "From Horse To Horsepower:Energy Asia", Pacifica Review, Volume 13, no:1, Feb.2001
- "An Energy Overview of the Republic of Uzbekistan", <http://www.fe.doe.gov/International/Uzbkover.html>
- China: Country Analysis Briefs, June 2003, www.eia.doe.gov
- Chinese Statical Yearbook 2002, Xinjiang Statical Yearbook 2002.
- Robert M.Cutler, "The Caspian Energy Conundrum", Journal of International Affairs, Spring 2003 vol. 56, no:2
- EIU Country Data March 2001, www.uzland.uz/econ/imf.pdf
- Energy Information Administration / International Energy Annual 2001
- İran Country Analysis Brief, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/Iran.html>
- U.S. Energy Information Administration, International Energy Outlook 2000
- Uzbekistan, Energy Sector: Issues, Analysis and an Agenda for Reform, www.sitere.org sources. Worldbank.org /INTUZBEKISTAN/Resources/Energy-sector-eng.pdf
- Volga Watch no:2 vol:11, Mart 2001.
- <http://www.eia.doe.gov/cabs/Iraq.html>. 19.12.2004
- www.Kenai-peninsula.org/archives/000287.html
- http://www.bashkortostan-export.com/eng/new_2004-02.html, Şubat 2004
- http://www.eia.doe.gov/emeu/iea/table_24.html/17.02.2004
- <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/azerbjan.html>
- <http://www.yapiworld.com/ozel/hazar.htm>, 25.03.2004
- <http://www.bashedu.ru>
- <http://www.caspenergy.com/bbulregion02.html> 24.08.2004
- <http://www.regions.tr.su/tyumen>